

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ XIII

КОНКУРЕНЦИЯТА НА ДА–КОНСТРУКЦИИ И ИНФИНИТИВ В НЯКОЛКО СПИСЪКА НА «ЖЕНСКИЯ СБОРНИК»

Д. Стоянова

«Женският сборник», за чийто автор се смята Йосиф Брадати¹, е уникално явление в българската ръкописна традиция «не само със сведенията, които дава за битовата вяра в българските земи в периода на преход от Средновековие към Възраждане, но преди всичко с предназначението си главно за жените, които според съставителя са носители и крепители на вяра»². Поради дидактичния характер на съдържанието си «Женският сборник» (така също и отделните му слова) е един от преписваните през XVIII в., като основната му цел е да насочи жените, пазителките на още предхристиянските примитивни вярвания, към праведните християнски истини³. Широкото разпространение на словата срещу магьосници, врачки, баячки показва, «че са съществували реални практики на гадаене и магьосничество в обществото, срещу които представители на Църквата са се борили»⁴. Езическите представи не само образуват конфронтираш на християнските стойности свят, но и тясно се преплитат с тях в съзнанието на представителите на въпросната епоха⁵. Ето тази концептуална раздвоеност на светогледа на книжовниците допринася за разхлабване на жанровокомпозиционната оформеност на проповедта чрез «натиска на езиковите модели, свързани с народните представи, които поглъщат елементи на християнското»⁶.

Засега автографът на Йосиф Брадати не е открит. Сборникът ми е познат в пет пълни, макар и не абсолютно идентични по състав, преписа: Рилския препис, публикуван от В. В. Качановски⁷; препис на Тодор Врачански (Теофан Рилец) в част II в сборник № 324 от Националната библиотека «Св. св. Кирил и Методий»

(НБКМ), датиран от края на XVIII в.; препис на Никифор Рилски в сборник № 325 от НБКМ, датиран от 2-та пол. на XVIII в.; препис в сборник № 13 от Самоковската ръкописна сбирка⁸ и препис в част III на ръкопис № 1/154 от сбирката на В. И. Григорович в Одеската национална научна библиотека «М. Горки», публикуван от В. Н. Мочулски⁹. Преписвачът на Одеския сборник не е известен¹⁰. Съществува мнението обаче, че този препис е дело на монах Попилиович¹¹. Важното е да се отбележи, че някои от словата на «Женския сборник» формират обособени групи и получават разпространение или пък само отделни слова тръгват по своя собствен път в преписваческата традиция и се срещат в голям брой ръкописи¹².

Поучителните произведения за злите жени, така както и похвалните за добрите, са изключително интересни и от езикова гледна точка. Ориентирани към по-специфичната аудитория, необразована, предназначени за широка употреба, те, от една страна, много се доближават до простонародния език, като допускат до голяма степен говорими и диалектни елементи, а от друга – все пак може да се говори за книжовна езикова норма, която регулира употребата на редица езикови елементи. Тази симбиоза на двете тенденции за писане и оформяне на нравствено-морализаторско обръщение към миряните с регилиозен акцент ражда една пъстра и разнообразна картина на използваните езикови средства. Това явление е типично за езика на новобългарските дамаскини. Всеки книжовник, дори и преписвач, прави своя индивидуален избор в начините, как да балансира между двете сили–стремежа към достъпност на езика и усета за нужда от спазване на книжовни регламенти – и как да ги уравновеси¹³. В това отношение интересни са съпоставителните проучвания между преписите на един и същ текст, които не само разкриват езиково-стилистичните предпочитания на автора и преписвачите, но и показват особености на динамиката в развитието на езика.

Тук ще обърнем внимание на функционирането на да-конструкцията – една от най-характерните за новобългарския език черти, и съотношението им с инфинитива, като се опитаме да определим и закономерностите на варирането им. Изследванието се прави върху два преписа на Йосифовия «Женски сборник» – Одеския № 1/154 и НБКМ 325. Смята се, че Одеският сборник е по-близък до оригинала¹⁴. Препис НБКМ 325, чийто език е по-онароден в сравнение с № 1/154, представя една по-свободна

преработка, в която личи активната намеса на редактора¹⁵. Това обстоятелство предполага и разлики в употребата на въпросните синтактични единици.

Резултатите на нашето изследване позволяват да се разграничат *няколко типа съотношения* на инфинитив/да-конструкция в двата сборника.

Навсякъде отначало се привеждат примерите от Одеския сборник № 1/154, а след тях – от НБКМ 325. В отделни случаи ще сравняваме и с НБКМ 324, пазещ същия текстологичен вариант, който е в Одеския сборник, за да видим, кой от преписвачите е внесъл промяна.

I. Употреба на инфинитивни форми и в двата ръкописа,
например:

1) сподобиша се аггла видѣти – аггла сподобиша се видѣти; е и со держновениемъ пред, нимъ да возможенъ ѡтвѣщати – и да возможенъ съ держновениемъ ѡтвѣщати; О рече врагъ азъ многоу измани ю – рече врагъ послѣ мене азъ многоу шьратити; О ради магии и азъ престахъ писати токмо – азъ престахъ писати тѣкмо.

В първите два примера инфинитивът е запазен главно в езикови формули, идиоми, с въвеждането на които авторите са смятали, че постигат по-висок стил. В примери 3-4 обаче като че ли стилът е по-нисък, изказванията са по-близки до разговорната реч, може би точно поради това е въведен инфинитив, за да се поддържа книжовната норма. Но употребата му се обяснява не само със стилистични причини. Инфинитивните форми образуват сложно съставно глаголно сказуемо (въз основа на нашия материал ние отделяме само два негови типа: с фазови и посибилитивни модални глаголи). К. Мирчев пише, че в такива съчетания инфинитивът се е държал много здраво¹⁶. Възможно е, тази «книжна» мотивировка за наличието му в езика да се е поддържала и от съкратения инфинитив в народния език.

II. Употреба на да-конструкции в НБКМ 325 вместо инфинитив в Одеския сборник:

1) можещи ли тѣи ѡкаана сопротивити се вжїю повеленїю – можещъ ли тѣи никаквице сѧ твое ванїе да се противишъ повеленїю вжїю – изборът в преработката на да-конструкцията съответства на лексико-граматичния фон на изречението и стилистичната му обогрелост: употребява се никаквице вместо ѡкаана, народното окончание -шъ вместо книжното -ши, добавя се аналитичната форма на обстоятелственото пояснение сѧ твое ванїе. Запазва се обаче

граматичният и лексикален архаизъм повеленію вѣнѣ като езиково клише¹⁷. Показателна е и позицията на възвратната частица се: при инфинитива тя е постпозитивна, съгласно църковнославянските норми, а при *да*-конструкциите се установява новобългарският словоред с препозитивното се.

2) ради добро естъ да радиме и бгоч да згодим и тако можетъ сподобити се вѣчнзи^х благъ полуцитты – тогѡ ради да радиме добро да твориме и бгоч згодно да живеемъ да сподоби^исе и вѣчнзи животъ полуцитты – това е една от доксологичните формули в заключителните части на поучителните слова, които обикновено пазят архаичния си характер и не се подлагат много на промени. Книжовниците са ги знаели наизуст. Те лесно се възпроизвеждат и се преповтарят като готови речеви образувания¹⁸. Обаче дори в такива устойчиви синтактични цялости тук фиксираме експанзията на новобългарската иновация – *да*-конструкция.

III. Появата на инфинитив в НБКМ 325 на мястото на *да*-конструкция в Одеския сборник, например:

1) на тогова бга требе да се покланяне и да го почитам и всоу надеждоу на негѡ да вазложимъ за животъ за смертъ и за дшоу и за телѡ – томоу бгоч подоваетъ кланти се и на негѡ вса надежда наша да имаемо и за животъ и за смертъ и за дша и за тело – вместо новобългарското подложно изречение с *да*-конструкциите (дори с народното глаголно окончание *-ме*) редакторът въвежда синтактична формула подоваетъ + инфинитив, възприета още в старобългарския език и поддържана от църковнославянския, престижен книжовен образец за българския XVIII век. Самото съдържание – необходимостта да се възхвали Всемогъщия Бог и подбудата човекът да се уповава на Него, – а също така и желанието стилът да стане по-висок, провокират тази трансформация. Тя е подкрепена и с употребения в преработката дателен падеж, докато в Одеския сборник е употребено аналитично съчетание на предлога *на* с общата падежна форма при названия на лица от мъжки род. В останалите случаи и в двата ръкописа се допускат аналитични форми на имената, макар и те да влизат в духовно-религиозна лексика. Но когато се говори за най-свещеното и сакралното, по-подходящи са, според автора на преработката, синтетичните форми. Същевременно виждаме грижата на книжовника да бъде разбран: ето затова той заменя книжната и по-неясна дума да вазложим с да имаемо;

2) по^авнw естѣ женамъ да любаѣтъ безмолвіе да имаѣтъ покореніе жена да оучити и да не владеетъ мочюу своемуу но да боудетъ въ безмолвію в домоу своеемъ (№ 324: подобно еѣ женамъ да любаѣтъ безмолвіе жена да зчитъ ни да владеетъ мочюу своемуу не повелеваю нъ да пребиваетъ въ [ръкописът е повреден]...вие въ домоу — жени в безмолвіе да шудт се съ възакимъ покореніемъ женамъ не шуйтты повелѣваю ни владити мочюу своемуу нъ витты въ безмолвіе. Р. Вечерка подобни употреби на инфинитив след verba dicendi отнася към императивната му функция, например: азъ велю изити из него и къ томуу не внити въ нь; азъ же глаю вамъ не противити с зълоу^{сво}. Ние не можем да кажем, че в нашия пример това е типичната употреба на инфинитив в императивна форма, която сега, например, имаме в украинския и в руския език, той тук по-скоро изпълнява синтактичната роля на допълнение и пояснява модалния глагол повелѣваю. Но с въвеждането на инфинитива се усилюва заповедното значение, то звучи по-категорично и не допуска неподчинение. Този семантичен оттенък особено релефно изпъква в сравнение със съответното изречение в НБКМ 324. Употребени в същата синтактична позиция да-конструкциите изразяват настоятелното желание действието да се извърши. В Одеския сборник пък чрез подложното подчинено изречение за оценка на преден план излиза модално значение ‘*трябва, необходимо е*’.

3) втора чистота дѣховна воздержаніе язика да не wсоуждаемъ да не клеветимъ да не празнословимъ не держати слова сло ни клеветоу за клеветоу оу оеѣ: втора чистота дшевна въздръжаніе езика да не wсоуждаемъ да не клеветимъ да не празнословимъ не дрѣжати зло за зло на срѣце ни клевета за клевета не давати зло за зло—втора чистота воздержаніе язика не wсоужданіе не клеветати не преслоушовати не лѣгатъ не празнословитъ не дрѣжати пизма не дрѣжати сло на срѣце не давати сло за сло ни клеветоу за клеветоу—в този пример да-конструкциите и инфинитивните форми поясняват какво е «*воздержаніе язика*». За нас е важно, че степента на заповедността и категоричността на израза е по-висока в НБКМ 325, което се дължи на употребата на синтетичната императивна форма «*не wсоужданіе*» и на големия брой инфинитиви, функциониращи като еднородни части. Вероятно някои от инфинитивните форми са били употребени и в Йосифовия протограф, тъй като едната от тях «*не дрѣжати*» се повтаря в трите ръкописа, а преписите НБКМ 325 и НБКМ 324 съвпадат в употребата си на «*не давати*». Напълно възможно е редакторът в

преработката да е разширил и допълнил първоначалния синонимен ред, изграден от инфинитиви. Така че виждаме потенциалната възможност инфинитивът да се употребява за изразяване на значение ‘заповедност’ в комуникативната интенционална насоченост. Трябва да отбележим, че инфинитивите основно са в отрицателна форма, което засилва тяхната сугестивна сила.

IV. Замяната на инфинитив в НБКМ 325 с различни езикови средства:

1) с мера псти и пити – пръва чистота естѣ с мера пастіе и питіе – използват се отглаголни съществителни, които са също книжни форми.

2) какъ можешѣ тѣзи противити се на сила бѣжї и да исцѣлиши болагъ със твоимъ ложнимъ баганиемъ – како можешѣ тѣзи противоу силоу бѣжїю да излекоуѣши болагъ сѣ твое лажовное баніе – в преработката фразата е преконструирана: инфинитивната форма се изпуска, като значението ѝ се предава с помощта предлога «противоу». От контекста не се налага да бъде запазена книжна инфинитивна форма. Езикът на изречението става още повече онароднен с употребата на народния глагол «да излекоуѣши» вместо по-книжния «да исцѣлиши».

Ще разгледаме по-специално употребата на *да*-конструкции и инфинитив във формите за бъдеще време. Те са доста неоднородни, в преписите са представени почти всички възможни начини за образуването им, например:

и които соу носили сребро и злато тамо хоцатѣ да станоуѣтъ лютии змии да ги ядоуѣтъ по роуцѣ по шию и да имъ владзатѣ в пазоуха тако хоцатѣ да ги моуѣатѣ враговете – и уни цю соу носили сребро и злато на себе тамо цатѣ да станоуѣтъ змии люти по рцѣте да имъ глождоуѣтъ прѣстите да имъ вѣвисѣ вколо шита да имъ владзатѣ в ушиите да имъ ходатѣ по вѣрзатѣ да имъ се ввиватѣ в снагата като посъ това така ще да имъ боудѣтъ. Във връзка с разширяването и обогатяването с подробности и детайли на текста в преработката формите за бъдеще време в двата преписа количествено не съвпадат, във варианта на Никифор те са повече. Те отразяват и различни етапи на разволя на описателните футурни форми²⁰, като НБКМ 325 илюстрира по-късното им състояние, сравним: № 1/154 хоцатѣ да станоуѣтъ – № 325 цатѣ да станоуѣтъ – във втория пример се употребява съкратената форма на хотѣати. Първата футурна форма хоцатѣ да смардатѣ в НБКМ 325, добавена допълнително, се образува с помощта на спрегнатия глагол хотѣати + *да*-конструкция. Както ще видим по-нататък, това е основният начин за образуване на формите на бъдеще време в разглежданите слова.

Интересна е формата *ѿи да имь воудеть*. Най-ранните примери за употребата на *ѿи* са зафиксирани във влахо-българските грамоти от XV в.²¹ и вече в новобългарските дамаски от XVII-XVIII в. *ѿи* може да се смята за частица²². Образоването на разглежданите форми се свързва с тенденцията към постепенното отпадане на простия футурум, в резултат на което глаголят *вѣдѣ*, който е формата за свършен вид на глагола *вѣсти*, не е в състояние самостоятелно и пълноценно да означава бъдеще време²³. Според Г. А. Цихун този процес на засилването навлизане на описателните бъдещи форми с *хощѣ* е проявата на прогресивната иновация, характерна за балканския езиков континуум, която е насочена към ликвидация на суплетивната форма за бъдеще време на глагол *вѣсти*²⁴. В този пример частицата за бъдеще време *ѿи* е напълно граматикализирана.

Тенденция към ограничаването на употребата *вѣдѣ* намира своето продължение и в тъй наречената «вторична иновация» – изместване на формите на глагола *вѣдѣ* от съчетанието с *хощѣ* + презентните форми на глагола *вѣсти*, например:

1) на онсвѣтъ хощать да соу дрипави и грознѣ и гноусн – на онъзи светѣ хощать да са дрипави и грозни и гноусни и голи – ще отбележим, че във второто изречение е употребена новобългарска форма за 3 л. мн.ч на глагола *съм* – *са*. Освен това цялото изречение е преизпълнено с народни лексеми.

В образоването на форми за бъдеще време можем да разграничим следните съотношения на *да*-конструкции и инфинитив.

1. Запазване на инфинитив. К. Мирчев изтъква, че в тези темпорални форми «инфинитивът се държи особено упорито»²⁵.

Нашите резултати показват, че инфинитивът вече не се е схващал като граматическата форма, а по-скоро като изразно средство, начин за емоционално-волево въздействие, сполучлив похват за оформянето на проповедта. Инфинитивите се употребяват в определен съдържателен, стилов, лексикален контекст. Например:

1) егда тако воудешь творитѣ и бгоу воудеть ѿгодити и црѣтво нбѣное полоучитѣ бгоу – егда тако воудемѣ творитѣ бгоу воудеме ѿгодитѣ и црѣтво нбѣное можеме полоучитѣ – църковнославянизмът *воудоу* обуславя употребата на инфинитив. Интересно е, че глаголите в съчетание с книжна инфинитивна форма, дори и църковнославянизми, в преработка получават народното окончание *-ме*, а вече неупотребяваната форма за просто бъдеще време се предава с помощта на също книжно съчетание от посибилитивен

глагол и инфинитив *можеме полуучити*, което обаче органично се вписва в стилистичния контекст на цялото изречение и подкрепва общата му патетичност и тържественост.

2) *Того ради и азъ днесъ да призовоу мои агглы да ме вознесоутъ на небо при шца моего и тамо хошоу асъ мочиты—тогь ради и азъ данасъ да призовоу мои агели да ме взмоутъ да ме занесоутъ на небо при шца моего и тамо хошоу васъ мочиты*—В този пример с инфинитивната форма утвърдението се доближава до заплаха. Вероятно се е смятало, че експресивността на инфинитива е доста по-силна, отколкото на други глаголни форми. Това предположение се потвърждава от следващия пример:

3) и въ старо време и въ наши лѣта многи жены иматъ добри и бѣгоушгодн—и въ старое^и законе и въ новаго просѣша и бѣгоушгодиша и въсегда хошетъ иметы добры и бѣгоушгодны и бѣгоушговны жени. Както виждаме, допълнително въведената от Никифоровия препис форма за бъдеще време с инфинитив повишава емоционалната окраска на изречението, като я прави по-ярка и по-впечатляваща: изразява се увереността и дълбоката вяра, че в бъдещето (винаги!) ще има праведни жени. Употребата на инфинитива влече след себе си архаизирането на цялото изречение в лексикално (*просѣша, шгодиша, бѣгоушговны*) и в морфологично отношение (църковнославянско окончание -ша).

Често инфинитивните форми като ядрен компонент влизат в състава на идиоматичните изрази, тъй наречените езикови клишета²⁶. Те се срещат или в евангелските цитати от типа: и *бюдѣши имети сокровище на нбси*, или са изрази, характерни за композиционния край на словата, който, независимо от степента на промяната на целия текст, пази унаследен от предишните векове вид, например: *тогда хошатъ бѣгоушгодны бити*.

2. Заместването в НБКМ 325 на инфинитив с да-конструкция, например:

1) *праведни соуды хошетъ насъ ради нихъ страшно истезовати—праведны соудыа хоше^т да испита^т насъ ради нихъ*—направената в преработката замяна на инфинитив с да-конструкция се съпровожда със съответните промени на лексикално, словоредно и стилистично равнище. Използването на по-народна дума *да испита^т* и изпускането на наречие *страшно* водят до опростяването и снижаването на стила. Спомагателният глагол и да-конструкцията се намират в контактна позиция, която отразява по-висока степен на граматикализация на формата за бъдеще време, за разлика от

инфинитива, който е дистанциран от спомагателния глагол с други части на изречението.

3. Съответната употребата на форми *хощѣ* + *да*-конструкция в двата ръкописа:

1) познаваше бгъ какъ хощѣуть многѡ лжи богове да се нарекоуть и хотеть да прелашають народи маллоумнии члвци и да не могуть да познають истиннагѡ бга и хошетъ всакни да се поклонитъ бгѡу своемуу по своемуу разумѡу—зашо познаваше бгъ како щать многоу лжи да се нарекоуть богове хоте² врагъ да прелашаетъ маллоумниѡ члвцѡи и хощѣуть всакни да се поклон боѡу по своемуу разумѡу.

Анализът на двата преписа на «Женския сборник» показва, че *да*-конструкциите стабилно са се настанили в книжовната реч в съзвучие с народния узус. Така се потвърждава и тезата, изказана от Е. Мирчева, която ги отнася към задължителните нормативни черти на книжовния език на народна основа²⁷. В повечето случаи техните употреби в разглежданите ръкописи съвпадат. Основните разлики между тях засягат лексиката, която редакторът на преработката повече осъвременява, понякога дообяснява неясни, според него, думи и изрази, прави изречението по-разбираемо. *Да*-конструкциите свободно присъединяват различни типове подчинени изречения. При преизграждане и реструктуриране на текста в преработката в НБКМ 325 те лесно променят синтактичните си функции и демонстрират бърза адаптация към новите синтактични условия. Забелязва се тенденцията към повишаване на «глаголната температура», тоест количествено увеличаване на глаголите за сметка на имената, което е характерно за народната реч. В преработката в НБКМ 325 обаче тази тенденция е по-силна. По този начин книжовникът повишава честотата на *да*-конструкциите. *Да*-конструкциите образуват съставно глаголно сказуемо със синтактична неделимост и семантична зависимост на структурните му елементи, а също така и формите за бъдеще време, последния етап на чието развитие (*ще*+финитен глагол) ръкописите не отразяват. Нашият материал позволява да кажем, че те с пълна сила функционират и в подбудителните, повелителните и желателните изречения, които обаче не са обект на настоящето изследване.

Употребата на инфинитивните форми в двата разглеждани преписа на Йосифовия «Женски сборник» е доста специфична. Направените за някои примери съпоставки с НБКМ 324 показват, че той е много близък до Одеския сборник. Затова повече материал

за динамиката на съотношението инфинитив/*да*-конструкция дава сравнението с НБКМ 325, който представя отделна редакция и има доста изменения в сравнение с предполагаемия изходен текст, запазен в Одеския сборник и НБКМ 324. Редакторът явно е, че има своите собствени художествени схващания и стилистични предпочитания. Ще посочим основните особености за употребата на инфинитива, характерни и за двата ръкописа. Първо, той е запазен в тъй наречените клишета, консервирани стандартни формули, възпроизвеждащите се без промени. Те са една задължителна композиционна част на словото. Зафиксиран са обаче случаи в НБКМ 325, в които инфинитивът дори в тези устойчиви съчетания отстъпва мястото си на *да*-конструкциите. Подобни примери ни говорят за силата и влиятелността на говоримия език. Второ, инфинитивите винаги изискват определен лексикален контекст и стилев фон. Появата или избягването им съответно дирижират и тоналността на цялото изречение, то трябва да звучи в унисон с «музиката на инфинитива». Инфинитивните форми обикновено се срещат, когато става дума за Бога, Страшния съд, за сакралното, тоест когато стилът трябва да е по-висок и следователно по-архаичен. В такива случаи инфинитив дори се въвежда допълнително в преработката. Изместването на инфинитива с *да*-конструкциите или с други езикови средства се наблюдава в наративи, разказващи за всекидневието, за битовата, прозаична страна на живота. Обаче инфинитивът и тук също може да се появи като компенсация за прекалено снижаване на стила и прекомерно допускане на елементите на говоримия народен език. В този смисъл инфинитивът има функция на регулатор на книжовната норма, като средство за разграничването на книжовен от говорим език.

Проповедта създава образец за праведен живот, често съдържа назидание, цели поучение и облагородяване на порочен и слаб в своите грехове човек. Той трябва да е въведен и настанен в този свят, а проповядваните истини трябва да му станат основните принципи и ориентири в живота. За да постигнат тази цел, книжовниците търсят подходящи и въздействащи изразни средства, които биха им помогнали да бъдат убедителни и силни със словото си. Ето защо те се обръщат към богатата книжовна традиция и там намират необходимите решения. В това отношение инфинитивът като архаична форма се смята за емоционално по-въздействащ и експресивно по-впечатляващ начин на ораторско-проповедническото майсторство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1963: Б. Ангелов. Съвременници на Паисий. София, Издателство на БАН, 1963-1964;

Ангушева, Димитрова 2003: Ангушева, М. Димитрова. Другите автоитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция – В: Годишник на Софийския университет, ЦСВП «Иван Дуйчев», т. 92 (11), 2002 (2003), 81-99;

Велчева 1968: Б. Велчева. Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции, ИИБЕ, кн. XVI., 1968. 363-368;

Джурова, Велинова 2001: А. Джурова, В. Велинова. Опис на славянските ръкописи от Самоков. Сбирка на Самоковския исторически музей, София 2001;

Демина 1973: Е.И. Демина. Проблема нормы в формировании книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. Славянское языкознание VII международный съезд славистов. Варшава, август 1973 г. Доклады советской делегации, Москва, 1973, 118-140.

Димитрова-Маринова 2005: Д. Димитрова-Маринова. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. Старобългарска литература 33-34, 2005, 380-393;

Иванова-Мирчева 1962: Д. Иванова-Мирчева. Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век., София, 1962;

Динев 1942: П. Динев. Първи възрожденци. – София, 1942, с. 54-62;

Иванова 1999: Н. Иванова. Суеверията в южнославянската духовна култура през XVIII в. (специфика на книжовноезиковата интерпритация). Сборник Матице српске за славистику, Нови Сад, 1999, 103-112;

Качановский 1882: В. В. Качановский. Из рукописи XVIII в., принадлежавшей одному болгарину в селе Рыле, Дупничного округа, № 1 – В: Памятники болгарского народного творчества. 1. Сборник западнобългарских песен со словарем. СПб., 1882, 22-41;

Кочева 1983: Е. Кочева. Йосиф Брадати – предвестник на българското културно възраждане. В: Съвременен български книжовен език (Основни развойни моменти и видни езикови стоители). – София, 1983, съст. Георгиева Е., Тодорова Н. – С. 53-55;

Кочева 1968: Е. Кочева. За превръщането на граматичните архаизми в езикови формули в дамаскини от XVIII в. ИИБЕ, кн. XVI, 1968, 417-423;

Макробърт 1983: Макробърт К. М. Синтактична диференциация на българските документи от Влахия (XIV-XV в.) – В: ЕЛ, 38, 1983, 4, с. 35-52;

Маринов 1901: Д. Маринов. Иеромонахъ Йосифъ Брадати (Приносъ към историята на българската литература) В: СБНУНК, XVIII. – София, 1901, кн.18 – С. 101-130;

Мирчева 2001: Е. Мирчева. *Проблеми на установяването на книжовноезиковата норма в новобългарските дамаскини от XVII в.*, Paleobulgari-ca, XX, 3, 1996, 97-113

Мирчева 2001: Е. Мирчева. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. София, 2001.

Мирчев 1963: К. Мирчев. *Данни за българската лексика и българската глаголна система от XIII в.*, Славистичен сборник, София, 1963, 82-83.

Мирчев 1973: К. Мирчев. *За развой на съчетаня + инфинитив в българския език*, Славистичен сборник, София, 1973, 69-72;

Мирчев 1978: К. Мирчев, *Историческа граматика*, София, Наука и изкуство, 1978;

Мочульський 1903: В. Н. Мочульський. *Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар)*, Одеса, 1903.

Петканова-Тотева 1965: Д. Петканова-Тотева, *Дамаскините в българската литература*. София, 1965.

Петканова-Тотева 1965: Д. Петканова-Тотева. *Народно четиво в България от XVI-XVIII в.*, София, 1990, 391-393;

Пенев 1932: Б. Пенев. *Историята на новата Българска литература*. – София, 1932, т. II, с. 193-202;

Харлампиев 1992: И. Харлампиев. *За бъдещето на футурните глаголни форми в българския език*. БЕ, кн.1, 1992, 1-10;

Христова, Караджова, Узунова 2004: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. *Бележки на българските книжовници X-XVIII в. 2. XVI–XVIII в.*, София, 2004.

Цыхун 1981: Г. А. Цыхун. *Типологические проблемы балканославянского языкового ареала*. Минск, 1981.

D.Dimitrova. *The dynamics of Literary Life between the Middle Ages and the Renaissance: The structure and Content of Miscellanies with TSM*, in Miltenova and D. Birnbaum. *Medieval Slavic Manuscripts and SGML: Problems and Perspectives*. Sofia, 2000. pp 265-294.

R. Večerka. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Altkirchenslavische (altbulgarische) syntax. Die satztypen: der einfache satz*, III, Weiber-Freiburg, 1996.

БЕЛЕЖКИ

¹За тази теза виж Ангелов 1963, Петканова-Тотева 1965, Петканова-Тотева 1990, D.Dimitrova 2000;

²Димитрова (2005: 380);

³За литературното дело и ролята на Йосиф Брадати вж. по-подробно в Динсков 1942; Кочева 1983; Маринов 1901; Пенев 1932;

⁴Ангушева, Димитрова (2002 (2003), 81-99);

⁵Иванова (1999:106);

⁶Вж. пак там;

⁷Качановский 1882;

⁸Джурова, Велинова (2001: 41-43);

⁹Мочульський 1903;

¹⁰Димитрова (2005: 390);

¹¹Ангелов (1963: 38, 53); Христова, Караджова, Узунова (2004: 80, 267);

¹²вж. пос. съч. на Ангушева, Димитрова 2003, Димитрова (2000: 286);

¹³Демина (1973:120);

¹⁴вж. пос. съч. на Ангушева, Димитрова;

¹⁵Вж пак там;

¹⁶Мирчев (1973: 71);

¹⁷За архаизмите в езиковите клишета в новобългарските дамаскини вж. Кочева (1968, 417-423);

¹⁸За спецификата на употребата на да-конструкциите във влахо-българските грамоти вж. Макробърт 1983;

¹⁹Večerka. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Altkirchenslavische (altbulgarische) syntax. Die satztypen: der einfache satz*, III, Weiher-Freiburg, 1996.

²⁰Велчева (1968: 363);

²¹Вж. пак там. За ранната поява на форма *ще* (без крайно *-т*) за 3 л. ед. ч. вж. също Мирчев 1963;

²²Иванова– Мирчева (1962: 120-121)

²³Харлампиев (1992:7).

²⁴Цыхун (1981:170).

²⁵Мирчев (1978: 204).

²⁶Вж.пос. съч. на Е. Кочева

²⁷Мирчева 1996, Мирчева 2001.